

կրին, Ճորոխի Աւագանի արհեստաւորն էլ իր ձեռարհեստով ողողել է: Ճորոխի Աւագանի այգեպանը ողջ ձմեռն աշխատում է պարարտացնել իր այգիներն, ագարակները, որ գարնան գործի սկսի. նրա համար ձմեռն չկայ: Այս երկիրը զարգացրել է հիւանդութիւնը. երեք վարպետ առանց մշակի մի շաբաթուան մէջ կարող են 12 սենեկից մի եռալարի տուն շինել գերաններից եւ տախտակներից ամբողջ կազմով: Շինութեան հիմնական գերաններն ու ցիցերը ամրացնում են, երեք յարկը իրար վերայ, նախ ամենաբարձր յարկն են շինում, ապա միջին յարկը եւ վերջը ստորին-գետնայարկը: Ինչպէս Կ. Պոլսում մեծ հռչակ ունին քարաշէն հիմնարկութիւնների համար Բայրուրդցիները, այնպէս անուանի են Ճորոխի Աւագանի հիւանդները: Կ. Պոլսի եւ Սինոպի նաւաշինարանների գործերը Սեւ ծովի, Տրապիզոնի շրջակայքի եւ Ճորոխի Աւագանի հիւանդներն են զարգացրել վերջին հինգ դարի ընթացքում: Երեք դար Սեւ ծովի նաւագնացութիւնը եղել է այս ճանների ձեռքին, որոնք թէ նաւը շինում եւ թէ ծովին իշխում էին: Ծրիա, Որջող, Խալխալ, Պալխար եւ Բահը այնպիսի — քանդակաւոր փայտէ — կաղնի, ընկուզի, դափնի եւ չոճի-շինութիւններ կան, դարեւոր անցեալով, այնպէս երթածածկ եւ դարձադուց՝ չէնքեր կան, այն էլ ամենադիմացկուն կաղնիից, տօսախից եւ դափնիից շինուած, որ հազարաւոր տարուան կեանք են ունեցել: Ինչպէս նախապատմական այրերն, լեռան լանջերում փորուած քարայրերը, սենեակները եւ սրահները ցոյց են տալիս, թէ մարդիկ նախնական շրջանում ինչպէս են կուտակուել այդ այրերում, այդպէս էլ միջնադարեան այդ փայտեայ սենեակներն ու սրահները գաղափար են տալիս նրանց կեանքի մասին: Գեղեցիկ են կաղնիից եւ տօսախից շինուած ամբարները, որոնք կարծես անփուտ փայտ լինին: Այս շինութիւնների մօտ, մանաւանդ ծովի մօտ խոնաւ վայրերում ծառերի բնի վրայ սենեակներ եւ ամբարներ են շինել, որոնք կարծես թէ Սվանեան տների շարունակութիւնը լինին:

Անհրաժեշտ:
(Շարունակելի):

ԱՅՐՊԵՏ

ՄԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, publié sous la direction de Mgr. A. Baudrillard, etc. etc. Paris (Letouzey et Ané, 76 bis, Rue des Saints Pères, VIIe), 1912—1926.

Letouzey եւ Ané հրատարակիչներու գեղեցիկ հրաւերին անսալով է, որ A. Baudrillard, A. Vogt ու U. Rouziés ձեռնարկած են կազմելու եւ լոյս հանելու Բաւարիան, որ ստուգիւ կոթողական գործ մը ըլլալու կոչուած է: 1912էն սկսած մինչեւ օրս հրապարակ ելած են երեք հատոր, (չորրորդէն լոյս տեսած է մաս մը, էջ 1—447) իւրաքանչիւրը 1650 (կրկնասիւն) էջերէ աւելի եւ սակայն A գիրը դեռ չէ վերջացած, ուստի կարելի է գուշակել թէ ինչպիսի ընդարձակ երկասիրութեամբ պիտի օժտուի եկեղեցապատմական գրականութիւնը: Գործս իր մէջ կը պարփակէ ամէն կէտ, որ ուղղակի կամ անուղղակի եկեղ. պատմութեան ու աշխարհագրութեան կը հայի: Հոն ամէն նիւթ նկատուած է կուռ եւ պայծառ, արդի քննադատութեան հայեացքով. իսկ մանրամասնութիւններու համար մէջ բերուած են աղբիւրներ, որոնց գոյութիւնը միայն արդէն ձեռնարկիս կու տայ մեծ արժէք մը: Մէն մի կէտ ուսումնասիրուած ու գրուած է նոյն հարցին մասնազէտ անձէ մը:

Հայ եկեղ. պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը հոն ներկայացուցած է † F. Tournèze, որ մինչեւ հիմայ հրատարակուած հատորներուն մէջ կարգաւ ուսումնասիրած է՝ Ագաթանգեղոս, Աղբիւնոս, Աղեքսանդր Զուղայեցի, Աղթամար, (Աղուանք), Այտընեան Գեր. Հ. Արսէն, Անակ, Անանիա Մոկացի, Ան. Նարեկացի, Ան. Շիրակացի, Ան. Սանահնեցի, Անանեան Հ. Մկրտիչ, Անաստաս Կաթ., Անի, Առաքել Բաղիշեցի, Առ. Դաւրիթեցի, Առ. Սիւնեցի, Առաքելեան Խաչատուր վրդ. (Խաչ. Կարնեցի), Արամոնս եւն եւն:

Բայց ամէնէն աւելի խօսած է հայ եկեղ. պատմութեան մասին Arménie բառին տակ (չորրորդ հատորին առաջին մասին մէջ՝ էջ 290—391, որ հատորին մէջ գրուած է նաեւ Ս. Արիստակէսի, Արիս. Լաստիվերտացւոյ վրայ):

Համառօտիւ Հայաստանի գիրքն ու տարածութիւնը գծելէ վերջ կ'անցնի հեթա-

² Ղարապետը, զմիջեւ ձեռ. թանկի, Կոնստ. Թափկ.

նոս Հայուն պատմական անցքերուն եւ կրօնին, ուր տեղ դիտել կու տայ թէ հայ դիցաբանութեան մէջ կը տեսնուին առաւելապէս իրանեան, ասորական եւ նուազ չափով մը ազգային բնիկ աստուածութիւններ, իսկ յունականին ազդեցութիւնն անշնանկ է անոր վրայ: Յառաջանալով Հայերու քրիստոնէութեան դարձը՝ համոզիչ ապացոյցի կարօտ կը համարի Օրմանեանի խօսքը թէ՛ քրիստոնէութիւնը Հայաստան առաքելներէ քարոզուած է, կ'ընդունի սակայն թէ՛ չէ՛ կարելի ժխտել Ս. Գրիգորէ յառաջ նոյնին ծանօթութիւնը Հայերու քով: Հայաստանի գլխաւոր Լուսաւորիչն է Ս. Գրիգոր, որ Կեսարիոյ մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կ'ընդունի: Յետոյ է որ Հայերը յեցած անվաւեր գրութիւններու վրայ Հայաստանի հայրապետութիւնը (կաթողիկոսութիւնը) կը ջանան անկախ հրատարակել, մինչդեռ ի սկզբանէ ո'չ յիշուանց եւ ո'չ ի գործոց աթոռի անկախութիւն տեղի ունեցած է: «Կաթողիկոս» (կամ «քահանայապետ», «հայրապետ») յորջորջանքն անկախութեան ամենեւին չի հակառակիր, վասն զի կաթողիկոսն է՝ ներկայացուցիչ, վասն զի կաթողիկոսն է՝ Հայաստանի համեմատութեամբ Կեսարիոյ աթոռին: Գրիգորի սկզբնական կայանը ոչ թէ վաղարշապատ կամ էջմիածին է (ըստ յետմահոյնաւորութեան), այլ Ալտիշատ: Հակիրճ խօսքեր նուիրելէ վերջ Լուսաւորիչի յաջորդներուն եւ վարդանանց ժամանակներուն կ'անցնի Tournebize հայկական բաժանման, նկատելով անոր յառաջագայութեան պատճառներն ու ժամանակը (Դենոյ Ա. եւ Բ. ժողովքները 506—507 եւ 554ին): Յետոյ կը նկարագրէ կրօնական երկպառակութիւններն ու միութեան փորձերը, Հայուն ցան ու տառապանքը կիւրապաղատներու, բայց մասնաւորապէս արաբ ոստիկաններու հարսման տակ, ապա Բագրատունիներու հարստութիւնն ու ժամանակակից կաթողիկոսներու գործունէութիւնը: Կը խօսի նաեւ ինչպէս այս շրջանին նոյնպէս առաջին ու վերջին դարերու մատենագիրներու մասին, թէեւ հարեւանցի ակնարկներով: Ապա կը փոխադրուի Կիլիկիա եւ կը գտնէ հոն սրտապարար տեսարան մը՝ Ռուբինեան իշխաններու եւ թագաւորներու ընդհանրապէս ընտիր գործունէութիւնը եւ կրօնական խանդաշտ շարժումը հայ կաթողիկոսներու:

որոնցմէ Ներսէս Շնորհալին կ'անուանէ «le Fénelon arménien»: Պահլավեան կաթողիկոսներու շարքը կ'որակէ «Népotisme» բառով:

Ռուբինեան շրջանը փակելէ վերջ նկատողութեան կ'առնուէ Tournebize Կիլիկիոյ եւ էջմիածնի կաթողիկոսներու պատմութիւնը ու Պոլսոյ պատրիարքութիւնն՝ միշտ ուշադրութիւն դարձնելով ասոնց Հռոմի հետ ունեցած յարաբերութիւններուն: Շեշտած է նմանապէս կաթ. Հայերու նուիրապետութեան ծագումն ու կեանքը: Մանրամասնօրէն կը խօսի վերջին տարիներու տառապանքներու մասին: Ի վերջոյ կը դնէ հայ կաթողիկոսներու եւ պատրիարքներու գաւազանագիրքն ու վանքերու ընդարձակ ցուցակը: — Գնահատելի գործ մը:

Յատկապէս պէտք է յիշատակել նաեւ աշխատասիրութեան աղուցուած աշխարհացոյցը¹, որ բաժնուած է երկու մասի՝ Հին Հայաստան եւ Նոր Հայաստան, 1914ին, ուր մանրամասն նշանակուած են կաթ. եւ էջմ. հայ եկեղեցիներու արքեպիսկոպոսական, եպիսկոպոսական քաղաքներն ու վայրերը: Գործիս մէջ մի կարեւոր հատածին առջեւ գետեղուած է յիշատակութիւնն այնքան բաղմաթիւ գրքերու, թերթերու եւն, որոնք ծառայած են Tournebizeի իբր աղբիւր իր այս համառօտ ձեռնարկին եւ կրնան ուրիշներու ալ օժանդակել համանման աշխատութիւններու:

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

DR. JOHANN B. HARING: Grundzüge des katholischen Kirchenrechtes. Dritte, nach dem Codex J. C. umgearbeitete Auflage, Graz 1824. Ulr. Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff), 8°, 1037.

Եկեղեցական իրաւագիտութիւնը մեռեալ գիտութիւն մը չէ, այլ կ'ապրի իր միլիոններէ բաղկացած հասարակութեան հետ յարմարելով միշտ ժամանակի պահանջներուն: Այսպէս 1917ին հրատարակուած նոր Կանոնագիրքը մեծ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ եկեղեցական իրաւագիտութեան մէջ,

¹ Գահիրէի մէջ 1924ին Մ. Մեքենեան եւ Մ. Պալեան հրատարակած են «Այս Հայաստանի աշխարհացոյցը» բաւական ընդարձակ եւ գոհացուցիչ պարունակութեամբ: Հոն նշանակուած են գաւառները, բաժնուած են գաւառակները, ցուցուած են երկաթուղիներն ու ճամբաները, ընթեռնի դրուած քաղաքներն ու գիւղերը: